

Іван Ярмошик
докторант Київського Національного
педагогічного університету ім. М. Драгоманова
канд. історичних наук, доцент

ПОНЯТТЯ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНИ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються процеси наукового вивчення історії Волині польськими істориками наприкінці XVIII – XIX ст., зокрема увага приділена трактуванню польськими авторами понять «Україна» та «Волинь» в географічному та етнографічному відношенні.

В статье анализируются процессы научного изучения истории Волини польскими историками конца XVIII – XIX ст., в частности уделено внимание трактовке польскими историками понятий «Украина» и «Волинь» в географическом и этнографическом отношении.

Історіографія Речіпосполитої у своєму науковому доробку має значну кількість наукових досліджень на українську тематику, що зумовлено тісним переплетінням історичної долі Польщі та українських земель впродовж середньовіччя та ранньомодерного часу. У працях польських авторів відображені різноманітні сторінки історії України та її регіонів, зокрема у них віддзеркалена їх візія соціально-економічних, військово-політичних, культурно-освітніх процесів, які відбувалися на українських теренах.

Проблеми українського минулого розглядалися польськими авторами починаючи від XVI століття і особливо впродовж XIX – XX століть. На розвитку польської історіографії на зламі XVIII – XIX ст. позначилась

державна криза Речіпосполитої, зокрема її поділи між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило серед інтелігенції інтерес до минулого, спричинилося до пошуку глибинних причин національної трагедії, що призвело до появи ряду ґрунтовних праць з історії Польщі. Поряд із загальнопольськими проблемами, у них зачіпалися і питання українського минулого: політичної історії, матеріальної та духовної культури, особливості побуту, одягу, обрядів, вірувань, народної творчості як українського, так і польського населення Київщини, Волині й Поділля. На цей період припадає і початок наукового вивчення минулого Волинського краю. До цього дослідницького процесу були причетні польські, російські та українські дослідники. Кожна із цих історіографій мала власні погляди на історичне минуле України взагалі та її регіонів зокрема, які зумовлювалися в першу чергу етнічною приналежністю автор та його соціальним положенням.

З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та польсько-українських культурних, наукових, політичних взаємин, актуальним вбачається простежити відображення у працях польських істориків проблем минулого як Волині, так і інших регіонів України; методику підходу до їх висвітлення, розширення та зміну тематики, якою займалися польські дослідники, коло джерел які при цьому ними використовувались.

Наукові праці польських дослідників першої половини ХІХ століття, як і наступних часів, викликали зацікавленість історіографів, частково вони вже були об'єктом історіографічного аналізу в працях російських [1] та українських істориків [2] як в ХІХ так і в ХХ століттях. Однак увага у них приділялася загальному аналізу польської історіографії та проблемам деяких ключових моментів польсько-російських та польсько-українських стосунків, як то поділи Польщі, козацькі війни, культурні взаємини, тощо.

На думку автора важливим є проаналізувати трактування польськими дослідниками таких понять як «Україна», «Волинь», в адміністративно-

територіальному та етнічному відношеннях, простежити еволюцію їх поглядів на цю проблему впродовж ХІХ ст. Це і буде завданням даної статті.

Одною з перших публікацій у польській історіографії (як очевидно і в українській), яка безпосередньо присвячена проблемі пояснення назви «Україна» є невеликий нарис графа Тадеуша Чацького “O nazwisku Ukrainy i początku kozaków” [3]. Цю працю згадує в переліку історичної літератури, яка стосується проблеми походження українського козацтва М.Грушевський у VII тому «Історії України-Руси» [4].

У статті Т.Чацького розглядається походження назви «Україна», українського народу, відповідно до наявної у його розпорядженні джерельної бази. Це в основному середньовічні польські документи ХV – ХVІ століть, твори М.Стрийковського, Я.Длугоша.

Т.Чацький наводить один з переказів, у якому говориться, що Україну, чи землю, яка лежить по обидві сторони Дніпра, слід вважати батьківщиною *укрів*. То була нібито варварська орда слов'ян, яка прийшла із Заволжя та у перших століттях після Різдва Христового перейшла Дніпро. Ці племена оселилися частково у давній Сарматії, частково по берегах Вісли, Одера та Ельби і опанували пустуючі землі старих германців. Свідчення про цих *укрів* можна знайти у німецьких хроністів ІХ – Х століть (Відукінда Мніха Корейського та інших). Однак, Т.Чацький рішуче відкидає цю версію про походження українців як і назви “Україна” від згаданих *укрів* і твердить, що немає жодних підстав вважати, що ці *Ukeranie* дали назву Україні, або самі взяли від неї собі наймення, оскільки нам невідоме жодне поселення (*siedlisko*) цього племені.

Т.Чацький притримується думки, що назва України є новою і не переходить за межі ХV століття. За часів Олександра (з тексту статті важко встановити якого саме, можливо Короля Польського та Великого князя Литовського Олександра I Ягелончика 1461 – 1506 pp.) ця

територія називалася “*pusta kraina, potem Ukraina*”. Король Стефан [Баторій] теж називав прикордонні з татарами землі Україною. З цього Т.Чацький робить висновок, що назва Україна має походження від “*okrayka ziemi, czyli ostatecznej krainy, stykającej się z krajem sąsiedzkim*” [5]. Т.Чацький порівнює у цьому відношенні Наддніпрянську Україну із частиною Велико-Польщі, яка належить до Бранденбургії. На його думку Україна за пізніших часів поділялася на дві частини – перша *Rossyjska* і друга Польська.

Польська Україна згідно адміністративного поділу 1580 року об'єднувала Київське, Брацлавське воєводства та частково Волинь і Поділля, тобто ту частину землі, яка розпочинається від Києва та Дніпра і тягнеться аж до Кам'янця та Дністра, межуючи з пустинними ділянками де хазяйнують Очаківські, Кримські та Буджацькі татари, з турецькими осадами, і східною частиною Волощини тобто Молдавськими землями. Надалі Т.Чацький подає короткий нарис залюднення цієї частини України, згадує найбільші міста: Черкаси, Білу Церкву, Корсунь, Трахтемирів (*Techtamirów*), Чигирин (*Czechryn*) та інші. Разом з тим дослідник не роз'яснює що він розуміє під Україною “*Rossyjską*”.

Для вивчення регіональних особливостей української історії важливе значення мають праці Міхала Балінського, зокрема «*Historia Polski*» [6]. Це короткий нарис польської історії від появи на історичній арені слов'янських племен і до кінця XVIII ст. У ній він не вдавався до спеціального розгляду проблеми походження назви України та її населення. Автор зазначає, що її територія була заселена русами, які взяли собі назву від прибулих зі Скандинавії під зверхністю Рюрика варягів-русинів. Привертає увагу його твердження про плем'я полян, частина яких залишилася жити над Дніпром, а частина переселилася на береги Вісли і дали початок польському народові [7]. Термін «Україна» М.Балінський застосовує у розповіді про повстання Б.Хмельницького та зазначає, що після битви на Жовтих Водах та під Корсунем гетьман оволодів усією

Україною, а Андрусівське перемир'я розділило Україну на польську та російську [8].

Проблемам давньої історії України присвячена монографія Міхала Грабовського “Ukraina dawna i terazniejsza” [9]. Можна відмітити, що це перша в історіографії дослідницька праця у назві якої вжито термін «Україна». Її автор польський історик та повістяр, уродженець Волині, вихований в Україні, належав до групи письменників і поетів, які творили «українську школу» в польській культурі. Згадана праця присвячена розгляду давніх археологічних пам'яток і була задумана як перший том праці про Україну. У вступній частині ми знаходимо пояснення його розуміння поняття України. На його думку, ця назва застосовувалася до країв давньої Польщі, які тягнулися аж до Чорного моря, обіймала і тогочасну Новоросію та Бессарабію. А в своїй праці він розглядає Україну в межах Київської губернії, яку він і розуміє під назвою України [10].

Подібне розуміння України зустрічаємо у всіх історичних дослідженнях польських авторів та в творах мемуаристів. У деяких працях, зокрема у М.Гліщинського [11] землі між Росією, Польщею і Туреччиною названі Малоросією. Поряд із цією назвою він вживає до цієї ж території і термін «Русь». Починаючи від подій XVI століття, М.Гліщинський починає застосовувати назву “Ukraina”, “kozacy ukrainscy”, поряд послуговуючись і терміном «Малоросія». Розповідаючи про Люблінську унію 1569 року, говорить, що тут на сеймі в Любліні “nazawsze połączono Małrossyą z Polską” [12]. Очевидно, М.Гліщинський не переймався виясненням та уточненням значення цих термінів, тому що скрізь вживає як рівноцінні назви «малоросійський», «український», «руський».

Серед польських істориків другої половини XIX ст. найбільше уваги виясненню поняття «Україна» приділив Олександр Яблоновський у статті “Ukraina”, яку він підготував до “Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” [13] та у вступній частині до XX тому випуску “Zródła dziejowe” [14]. Україну він відносить до найбільш віддалених руських земель

Речіпосполитої, яку впродовж XVI і першої половини XVII століття складала два пізніших воєводства – Київське та Брацлавське і крім них Чернігівщина, яка була втрачена Литвою на початку XVI ст. та, на згаданий час, іще не ввійшла до складу Речіпосполитої. Упродовж XVI ст. О.Яблоновський розрізняє поняття «Україна» у вузькому та широкому значенні і твердить, що саме у цей час з “ukrainy” постала “Ukraina” [13]. Спочатку ця назва не мала офіційного вживання і в часи скасування Київського князівства після 1471 року під поняттям “ukraina” розуміли пограниччя (“ugranicze”) литовських земель з ординцями. Лише після унії 1569 року вона поступово починає набирати свого пізнішого значення. На урядовому рівні вона вперше була вжита у назві відомої постанови польського сейму за 1589 рік “Porządek z strony Nizowców i Ukrainy”, хоча теж як звичайна назва. Цю ж назву в такому ж значенні вжив і тодішній київський біскуп Й.Верещинський. Лише подальші безперервні заворушення на південному пограниччі Речі Посполитої дали цим краям широкий розголос і закріпили для них назву “ukrainy”, перетворивши її з простої назви на власну (“na imię własne”). І відтоді під «Україною» в широкому значенні того виразу у Короні як і в Литві почали розуміти весь обшир землі, який розпочинався за Случем і Мурахвою, тягнувся понад Дніпром і Бугом аж до Муравського шляху і очаківських полів. Пізніше цей обшир обійняв не лише степовий простір, але й частину Полісся південніше нових литовських рубежів [16]. Ці землі в адміністративному відношенні були поділені на Київське та Брацлавське воєводства.

У статті до “Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” він дещо детальніше висвітлює цю проблема, яку схематично виклав у вступній частині до XX тому “Zróżel dziejowych”. Тут він наголошує, що ця назва не стільки історична, скільки традиційна (“zwyczajowa”) і в староруську, домонгольську пору ніде не зустрічається. У її основі лежить вираз “kraj”, який є загальнослов’янським і означав, що та земля була “krańcowa, graniczna”, тут же автор детальніше вказує межі України у середині XVII

століття, які обіймали степовий простір від Дністра нижче устя Мурахви, через нижнє Побужжя і Подніпров'я до Муравського шляху по вододілу між Дніпром та Дінцем. На півночі – південніше лінії Житомир – Київ по правому березі Тетерева та Ірпіня і до Бугу та Росі; на лівому березі Дніпра – між річками Десна та Сейм і верхів'ями Трубежу і Сули до Муравського шляху і Дніпрових порогів [17].

О.Яблоновський згадує і назву «Малоросія». Вважає, що вона офіційно почала вживатися після Андрусівського перемир'я щодо земель київських та чернігівських, які перебували під зверхністю українських гетьманів, тобто стосовно Лівобережжя та Слобожанщини. Поступово ця назва витіснила звідси термін «Україна», але народ у своїх піснях зберіг назву «Україна» до всього простору південних руських земель [18].

О.Яблоновський підкреслює, що досить важливою є проблема етнічної приналежності місцевого населення. Тутешня людність, на його думку, становить окремий південно-руський тип, який за зовнішніми рисами та за характером відрізняється від подільського, поліського, сіверського типів. Таку відмінність він пояснює домішкою крові інших народностей, які тут проживали, в першу чергу степовиків (чорних клобуків).

Першою працею польських дослідників, спеціально присвяченою давній історії Волині, була невелика брошура графа Іоанна Потоцького „Древняя история Вольнской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов российских” [19], яка вийшла у 1829 р в Санкт – Петербурзі.

Автор праці – Іоанн (Ян) Осипович Потоцький (1761 – 1815) – польський мандрівник, археолог, географ і етнограф. Вона присвячена вивченню давнього періоду регіону – від скіфських часів (або як зазначив автор „с неизвестного времени”) і до його входження у склад Київської Русі за часів князя Володимира Святославича. Автор використав писемні свідчення античних авторів: Геродота, Страбона, Таціта, Птоломея, а

також Нестора. Він згадує багато племен дійсних та міфічних, які в давнину населяли територію України – скіфів, сарматів, неврів, андрофагів, рифеїв, гіпербореїв, зенгорів, «курносих або плосконосих», «кособоких або чистобоких», бастардів. Останніх він поселяє на Дунаї, в Галичині та південній частині Волині в період до 300 р до н.е. Більше уваги приділяє венедам, які оселилися на правому березі Вісли. Від частини венедів пішло плем'я вуланів або буланів, які пізніше переселилися на Волинь і дали назву цій місцевості. Вулани або волинці залишили береги Вісли і Вепра захопили лісову і болотисту провінцію, яка від них і отримала назву *Волиня*. І.Потоцький не вказує час, коли це відбулося, лише зазначає що трапилося це до нашестя готів. Тут же він згадує й інші племена, які населяли регіон. Серед них дуліби, які теж походили з венедів, заснували місто Луцьк, Галицьку і Володимирську державу.

Праця І.Потоцького є свідченням інтересу польських авторів до найдавнішого минулого волинської землі. Однак схематичність розповіді, не дозволяє уявити ні територіальні межі ні хронологічні рамки, тих процесів, про які пише її автор.

Для вивчення історії населених пунктів Київщини, Волині та Поділля становить інтерес праця М.Балінського і Т.Ліпінського «*Starożytna Polska...*»[20]. Це велика трьохтомна праця у чотирьох книгах, у якій наведені історико-статистичні описи населених пунктів давньої Польщі до 1793 року. В числі інших описані й землі Київського, Волинського, Подільського воєводств, які автори вважають частинами польської держави. На їх думку назва Волинь походить від назви замку Волиня недалеко від Рубешова на березі Бугу і висловлюють припущення, що вона могла піти від слов'янської орди, яка переселилася сюди із Заволжя у IV – V ст.н.е. Від річки Волга пішла й назва племені волинян [21]. Територію воєводства автори розглядають в межах трьох повітів: Луцького, Володимирського і Кременецького.

Найбільш ґрунтовним дослідженням польських авторів ХІХ ст про минуле Волині є трьохтомна праця Тадеуша Єжи Стецького “Wołyń ród względem statystycznym, historycznym i archeologicznym” [22], третій її том вийшов під назвою “Z boru i stepu” [23].

Серед інших проблем Т.Стецький розглянув і походження назви «Волинь». Він критично проаналізував версії своїх попередників, рішуче відкинув неправдоподібні домисли такі як від слів «воли гонити». Проаналізував версії Я.Длугоша (від городка Волинь). М.Стрийковського (від ріки Волги, звідки на Волинь переселилися племена «волгарів»). Т.Стецький категорично стверджує, що подібні домисли не мають жодних історичних підтверджень. Він поділяє думку Сестринцевича, який говорить про прихід готів на цю територію у 30 р. до н.е. І прийшли вони до околиці “pięknej i żyznej Olium”. Пізніше назва “Olium” трансформувалася у “Wolium lub Wolin”. Однак Т.Стецький на задавався виясненням чи цей “Olium” був заснований готами, чи вже існував до їхнього приходу як поселення місцевого люду. Він лише підкреслює давність цієї назви, оскільки волинян зустрічаємо у Птоломея у II ст. н.е. на лівому березі Бугу під назвою “Bulensy, raczej Wulensy lub Wolincy” [24]. Таким чином, Т.Стецький першим поставив проблему з’ясування назви «Волинь» на наукову основу і наголосив, що цей регіон для історика, археолога іще надовго залишиться цікавим краєм. Дослідник поділяє Волинь на дві окремі провінції – власне Волинь і Волинське Полісся. До останнього він відносить Ковельський, Овруцький і Житомирський повіти тогочасної Волинської губернії, решту повітів – до власне Волині.

Досить детальну статтю про Волинь знаходимо на сторінках уже згаданого “Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” [25]. Автором її був один з активних співпрацівників цього видання Юзеф Кшивіцький. Дана стаття є певним підсумком уявлень про минуле та сучасний стан волинського регіону та здобутків польської та української історіографії у вивченні Волині у ХІХ ст. Автор наголошує, що межі Волині в різні часи

не були постійними, кожна історична епоха вносила до них свої корективи. Географічні її межі розкинулися між ріками Вепр на заході, Случ на сході, на півдні до верхів'їв Бугу і Сяну і до болотистих просторів верхньої течії Прип'яті. Політичні ж змінювалися залежно від історичних обставин і були то більшими то меншими, іноді поширювалися аж до Бреста на півночі і поза Брацлав на півдні.

Юзеф Кшивіцький стверджує, що походження самої назви Волинь є невідомим хоча тут і не бракує різних тлумачень. Він взагалі сумнівається чи ця назва має слов'янське походження. Надалі автор подає короткий нарис історії Волині, який цікавий для нас тими оцінками, які польський історик дає давній історії регіону. Першими мешканцями Волині він називає волинян, яких ототожнює з дулібами та бужанами, які проживали в тісному сусідстві з іншими спорідненими східнослов'янськими племенами – дреговичами, хорватами, тиверцями, древлянами. Автор наголошує, що були вагомі історичні причини тому, що назва «Волинь» переважила інші і дожила до наших днів. Іще до приходу в Київ «русів варязьких» (*rusów waregskich*) волиняни із згаданими сусідніми племенами творили єдиний тісний політичний зв'язок, відомий під загальною назвою «Червеньських градів», який певний час був під зверхністю ляхів. А можливо і входив до їх потужного слов'янського об'єднання. Але через 100 років після оволодіння Києвом, руси у 981 році відвоювали у ляхів Червеньський край разом з Волинню. Після того Волинь із її найближчими спорідненими сусідами вже не виходили із об'єднання, утвореного русами із племен старої Слов'янщини і разом з іншими з часом стало «руським» (*ruskim*) [26]. Автор наголошує, що не сила пов'язувала Волинь з рештою Русі а передовсім духовна спільність з іншими племенами. Після того Волинь стала триматися ближчої спорідненості із східними полянами ніж із західними. У цьому руському об'єднанні Волинь не втратила своєї індивідуальності, адже Русь Рюриковичів не була власне державою, єдиним народом, а лише пов'язувалася єдністю пануючого роду і

релігійною культурою а кожне плем'я зберігало своє самостійне життя, яскравим проявом чого стало утворення окремого князівства Волинського і Галицького (księstwa Galicyi i Lodomeryi), які після монгольської навали стали і самі по собі і в очах заходу «Rusia», “ziemią ruską” чим раніше була Київська земля. І ця Русь мала тісні стосунки із Заходом, для самозбереження увійшла до спілки західних католицьких держав отримавши від папи королівську корону, стала поруч з Польщею, Чехією, Угорщиною. І хоч не вдалося втілити в життя задуману церковну унію та утворити політичний союз держав проти монголів, ця нова Русь розвивалася у тісних стосунках із Заходом. Автор зазначає, що саме в умовах культурного, політичного життя Галицько-Волинського князівства слід шукати глибинні причини того, що і під Литовським пануванням і в складі польської Речі Посполитої Волинь виступала окремим осередком можновладства. Зокрема у середині XVI століття Волинь у складі ВКЛ становила особливий суспільно-політичний організм, який щораз більше виділявся із литовського державного об'єднання. Таке становище волинської землі обумовлювалося її територіальною протяжністю, куди входила частина Поділля з його дикими полями, а подеколи і київський Житомир. Це призвело до того, що Волинь була чимось середнім, ані польською, ані литовською, тут не зникла пам'ять про давню державно-політичну, волинську чи галицько-володимирську самостійність. У XVI ст Волинь становила єдине велике гніздо можновладства, яке творили місцеві князі.

Однак ситуація змінилася після Люблінської унії, хоч автор підкреслює добровільний характер входження Волині до Коронних земель. Однак поступово змінилася мовна ситуація. Давня руська мова, якої раніше дотримувалася шляхта, поступово перестала використовуватися в урядових, господарських документах. Поступово згасли давні князівські роди, з'явилися нові землевласники із числа польських, литовських, українських родин. Особливо образ Волині змінився після бурхливих

подій другої половини XVII, що зрештою призвело до того, що Волинське воєводство у XVIII столітті нічим не відрізнялося від сусідніх Подільського і Руського, які ще раніше з'єдналися з Коронаю.

Таким чином можна констатувати значний інтерес польської історіографії упродовж XIX ст. до проблеми з'ясування територіальної та етнічної суті омонімів «Україна» та «Волинь» в політичному, культурному, державному їх значеннях. Підсумовуючи можна наголосити на таких основних думках польських історіографів XIX ст.:

1. Термін «Україна розумівся у першу чергу як історично-географічний, а не етнополітичний. В умовах відсутності української державності інакше не могло бути. Так само і назва «Волинь». Однак не заперечується духовна і культурна спільність Волині, Поділля і України-Київщини.
2. Назву «Україна» виводять від «окраїнної землі», її виникнення відносять до XV – XVI ст., акцентуючи на впливові революційних подій середини XVII ст. у перетворенні цього терміну на власну назву, зокрема на політонім.
3. Привертає увагу думка про розподіл давньослов'янського племені полян на дві гілки, одна з яких оселившись на берегах Дніпра була причетна до творення Руської держави, інша гілка, переселившись на береги Вісли – Польської.
4. Наголошується на окремішності державно-політичного розвитку волинського племені до часу його входження у склад руської держави. Пізніше цю ж думку в українській історіографії поділяв М.Кордуба [27].
5. Нерозривний зв'язок Волині з Руссю після входженні краю до складу давньоруської держави та перенесення, після монгольської навали і розгрому Києва, державних традицій Русі до Галицько-Волинського князівства, думку цю поділяли і українські історики, зокрема М.Грушевський [28].

6. Головну роль у збереженні самобутності Волині у складі ВКЛ та Речі Посполитої відіграли давні українські князівські роди, які дотримувалися мовних, культурних, релігійних традицій українського народу.

Багато думок польських авторів із розглядуваної проблеми є дискусійними, з якими важко погодитись, деякі далекі від наукової істини. Це можна пояснити як і недослідженістю цих проблем у польській та в українській історіографії так і певною упередженістю деяких авторів. Однак їх доробок з цієї проблеми слід враховувати у сучасних історичних дослідженнях. Варто зазначити що перше спеціальне дослідження цієї проблеми в українській історіографії належить перу видатного українського історика В.Липинського і зявилося на сторінках збірника “Z dziejów Ukrainy” [29].

Джерела і література

1. Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе. – СПб., 1888. – X, 407 с.; Францев В. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст.. – Прага, 1906.; Завитневич В. Вопрос о падении Польши в польской литературе. [рік і місце видання не зазначені]; Макушев В. Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII века// Древняя и Новая Россия. – 1878. – № 8. – С. 261 – 283.
2. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов: ЛГУ, 1986.; Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995.; Баженова С. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам’янець-Подільський, 2002. – 108 с.; Баженова С. До генези „української школи” в польській літературі доби романтизму (30 – 40) рр.. XIX ст.)// Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С. 127 – 133.;

- Баженова С. події Коліївщини в творчості представників „української школи” в польській літературі доби романтизму// Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С. 450 – 457.
3. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków// Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – Poznań, 1845. – Т. 3. – S. 320 – 326.
  4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 565.
  5. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków... – S. 321.
  6. Baliński M. Historia Polski. – Warszawa, 1844. – 248, 5 s.
  7. Baliński M. Historia Polski. – S. V, 180.
  8. Baliński M. Historia Polski. – S. 196.
  9. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. – Т. 1. O zabutkach naigłębszej starożytnosci.– Kijów, 1850. – 172, [4] s.
  10. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza... – S.8.
  11. Gliszczyński M. Hetmani Małorosyjscy i kozacy do czasów unii// Biblioteka Warszawska. – 1848. – Т.2. – S. 471 – 513.
  12. Gliszczyński M. Hetmani Małorssyjscy... – S. 491.
  13. Jabłonowski A. Ukraina// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Т.ХІІ. – Warszawa, 1892. – S. 772 – 779.
  14. Zródła dziejowe. – Т.ХХ. Polska XVI wieku pód względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa, 1894. – 89, 188, ХХVІ s.
  15. Zródła dziejowe. – Т.ХХ. Polska XVI wieku... – S. 11.
  16. Zródła dziejowe. – Т.ХХ. Polska XVI wieku... – S. 14 – 15.
  17. Jabłonowski A. Ukraina// Słownik geograficzny... – S. 772 – 773.
  18. Jabłonowski A. Ukraina// Słownik geograficzny... – S. 778.

19. Потоцкий И. Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского . – Санкт-Петербург, 1829. – XII, 36 с.
20. Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – T.II. – Cz. 2. – Warszawa, 1845. – S.816 – 933.
21. Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska... – T.II. – Cz. 2. – S. 816.
22. Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1. – Lwów, 1864. – XII, 387 s.; T.2. – Lwów, 1871. – VI, 473 s.
23. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – IV, 347 s.
24. Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1. – S. 4 – 5.
25. Krzywicki J. Wołyń// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. XIII. – Warszawa, 1893. – S. 915 – 935.
26. Ibidem. - S. 915.
27. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917.
28. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С.1.
29. Lipiński W. Nazwy “Ruś” i “Ukraina” i ich znaczenie historyczne// Z dziejów Ukrainy. – Kijów, 1912. – S. 47 – 54.